

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО ЗЛОЧИНИ НЕПОВНОЛІТНІХ

З'ясовуються особливості провадження у справах про злочини неповнолітніх і застосування до них запобіжних заходів, непов'язаних з позбавленням волі, акцентується увага на умовах, які мають бути дотримані при вирішенні цих питань, наголошується на актуальності створення спеціалізованих судів для неповнолітніх.

Ключові слова: *процесуальний примус, запобіжні заходи, виховання, ювенальна юстиція, спеціалізовані суди.*

Выясняются особенности производства по делам о преступлениях несовершеннолетних и применения к ним мер пресечения, несвязанных с лишением свободы, акцентируется внимания на условиях, которые должны быть соблюдены при решении этих вопросов, подчеркивается актуальность создания специализированных судов для несовершеннолетних.

Ключевые слова: *процессуальное принуждение, предупредительные меры, воспитание, ювенальная юстиция, специализированные суды.*

The article deals with the features of proceedings in juvenile crimes and the application of preventive measures without imprisonment involved. It considers both theoretical and practical issues in the election of minor precautions, conditions that must be met dealing with these issues. The urgency of creating specialized courts for minors is also emphasized.

Key words: *procedural enforcement measures, precautions, prevention of crime, education, juvenile justice, specialized courts.*

Постановка проблеми. Злочинність неповнолітніх завжди була і залишається гострою актуальною правовою і суспільною проблемою. Вона є складовою загальної злочинності і засвідчує тенденції її розвитку в майбутньому. Найпоширенішим методом боротьби зі злочинністю неповнолітніх є її запобігання. Це завдання належить до першочергових, що стоять перед правоохоронною системою нашої держави. Суспільство заклопотане, перш за все, тим, щоб захистити себе від неповнолітніх правопорушників, і в той же час повернути до нормального життя тих, які стали на хибний шлях.

Особливе значення у запобіганні та профілактиці злочинів серед неповнолітніх мають кримінально-процесуальні, у тому числі й запо-

біжні заходи, що застосовуються до неповнолітніх. Вони можуть реально сприяти запобіганню злочинів і в той же час забезпечити виправлення підлітків. Враховуючи це, слід серйозну увагу приділити вивченню особливостей провадження у справах, пов'язаних із злочинами, скоєними неповнолітніми.

Стан дослідження. Вивченням питань, які стосуються застосування запобіжних заходів до неповнолітніх займалися учені-процесуалісти. Слід назвати насамперед Б.Б. Булатова, А.Я. Дубінського, В.М. Ліпкана, В.В. Рожнову. До речі, багато науковців підтримують думку про ефективність застосування до неповнолітніх запобіжних заходів, не пов'язаних з позбавленням волі. Про це докладно йдеться у книзі Н. Ахтирської, О. Костюченко, Д. Кухнюк, В. Новікова «Застосування запобіжних заходів, альтернативних взяттю під варту, у кримінальному судочинстві України». Викладені в ній положення значною мірою стосуються такого специфічного контингенту правопорушників, як неповнолітні. Саме до них, як свідчить практика, доцільніше застосовувати запобіжні заходи, що не будуть позбавляти їх волі. При цьому важливу роль відіграє введення в Україні спеціальних судів для неповнолітніх. Про це чимало говориться, але реальних зрушень у даній сфері нажаль немає.

Виклад основних положень. Система запобіжних заходів, закріплена у КПК України, дозволяє органу дізнання, слідчому, прокурору і суду застосувати їх з урахуванням тяжкості злочину, у вчиненні якого підозрюється, обвинувачується особа, її віку, стану здоров'я, сімейного і матеріального стану, виду діяльності, місця проживання та інших обставин, що її характеризують. Відповідно до ст. 149 КПК України такими запобіжними заходами є: підписка про невийзд, особиста порука, порука громадської організації або трудового колективу, застава, взяття під варту, нагляд командування військової частини.

У ст. 436 КПК України передбачено для неповнолітніх спеціальний запобіжний захід – віддання неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи.

Запобіжні заходи є заходами державного примусу і застосовуються в кримінальному процесі з метою найкращого виконання завдань правосуддя. Законність обрання запобіжного заходу забезпечується наявністю певного процесуального порядку та нагляду прокурора і суду за дотриманням органами досудового розслідування умов і порядку застосування запобіжних заходів.

При розслідуванні злочинів, вчинених неповнолітніми, важливу роль відіграє єдність системи процесуальних дій, що проводяться органами розслідування, прокуратури і суду. Ця система має свої особливості, які, перш за все, пов'язані з предметом доказування у справах, колом і статусом осіб, які беруть участь у судочинстві, з метою підвищення правової захищеності неповнолітніх. В особливому судовому порядку повинно здійснюватися провадження кримінальних справ щодо неповнолітніх, адже це остаточно не сформовані та досить вразливі особи. Проблеми, пов'язані з притягненням підлітків до кримінальної відповідальності, застосування до них запобіжних заходів, стоять досить гостро, проте ювенальна юстиція – спеціальна система правосуддя для неповнолітніх – в нашій країні досі не розвинена.

Ідея спеціалізації розгляду справ про злочини неповнолітніх з'явилася ще на початку 90-х рр. Вже тоді були спроби створення так званих ювенальних судів, передбачених Концепцією судово-правової реформи, схваленою постановою Верховної Ради України 28 квітня 1992 р. [1]. На необхідності створення таких судів наголошують і фахівці [2]. Нині кримінальні справи щодо неповнолітніх розглядаються судами загальної юрисдикції, які здійснюють судочинство у кримінальних справах усіх осіб, що вчинили злочин. Такий порядок провадження у кримінальних справах неповнолітніх не позбавлений фактора негативного впливу на підлітків. Цьому можуть запобігти спеціалізовані суди [3, с. 81].

Такі суди є в багатьох країнах світу і їх діяльність себе виправдовує, особливо при розгляді справ про злочини неповнолітніх. Це сприяє усуненню факту негативного впливу на них та створення додаткової гарантії захисту законних інтересів вказаної категорії осіб. До участі в розгляді справ у цих судах постійно залучаються педагоги, медики, психологи, підтримуються зв'язки з органами охорони здоров'я і освіти, соціальними службами.

Для порівняння наведемо норми кримінально-процесуального законодавства окремих країн, якими регулюються запобіжні заходи, які застосовуються до неповнолітніх. Особливі правила глави 20 КПК Болгарії закріплюють, що досудове слідство відносно неповнолітніх провадиться слідчими прокуратури, в особливих випадках – слідчими державної безпеки. До неповнолітніх можуть застосовуватися наступні запобіжні заходи: нагляд батьків або опікунів; нагляд адміністрації виховної установи, куди поміщений неповнолітній; нагляд інспектора дитячої виховної кімнати або члена місцевої комісії з боротьби з анти-

громадськими проявами малолітніх і неповнолітніх; тримання під вартою. Такий запобіжний захід, як тримання під вартою, застосовується у виняткових випадках.

Польща – єдина країна Східної Європи, де тепер діють спеціальні суди, які займаються розглядом злочинів неповнолітніх, а в Угорщині, Румунії існує лише спеціалізація суддів у цій сфері. В Росії справи з обвинувачення неповнолітніх розслідуються і розглядаються у загальному порядку. У таких державах, як Японія, Австрія, Іспанія справи про злочини неповнолітніх розглядаються в сімейних судах, але такі суди мають переважно цивільно-правову орієнтацію, тому поряд з ними функціонують і суди у справах неповнолітніх [4, с. 112].

Судочинство у справах про злочини неповнолітніх здійснюється спеціалізованими судами різних модифікацій і в таких провідних країнах, як США, Великобританія, Бельгія, Франція, Німеччина. Діяльність таких судів для неповнолітніх оцінюється вченими-юристами досить високо. Досвід зарубіжних країн показує, що наявність спеціальних судів для неповнолітніх позитивно позначилася на розслідуванні і розгляді справ цієї категорії і на профілактиці злочинності неповнолітніх загалом. Цей досвід може бути використаний для створення в Україні таких судів.

Вирішуючи питання про обрання того чи іншого запобіжного заходу щодо неповнолітніх, суди повинні проявляти особливу уважність і приймати рішення на підставі вимог, передбачених законом, з урахуванням особливостей цих категорій справ. Суди повинні забезпечити захист гарантованих Конституцією України прав і свобод як підсудного неповнолітнього, так й інших учасників процесу. Суди повинні враховувати вимоги міжнародних правових актів, які є складовою процесу розвитку національного законодавства, зокрема тих, які стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх. Відповідно до ст. 9 Конституції чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

У міжнародно-правових актах наголошується на необхідності особливого захисту дітей та підлітків. Україною було підписано міжнародний договір від 29 листопада 1985 р., за яким вона взяла на себе зобов'язання виконувати Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»). У п. 2.1 цих Правил підкреслюється необхідність неупередженого їх застосування. Причинами порушення вимог закону під час

провадження справ щодо неповнолітніх є недосвідченість слідчих і суддів (деякі з них досконально не володіють специфікою розслідування і розгляду кримінальних справ цієї категорії), їхня переважність у роботі, тягіння до спрощення процесу та нехтування вимогами закону щодо забезпечення підвищеної правової захищеності неповнолітніх. Тому важливо запровадити спеціалізацію суддів щодо розгляду справ про злочини, вчинені неповнолітніми. У «Пекінських правилах» (п. 22.2) міститься рекомендація підбирати персонал органів правосуддя з врахуванням різних категорій неповнолітніх, які вступають у контакт із системою правосуддя, а також докладати зусиль для забезпечення справедливого представництва жінок і національних меншин в органах правосуддя у справах неповнолітніх [5, с. 67].

В іншому важливому міжнародному документі – Конвенції про права дитини, прийнятій 44-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН у 1989 р. і ратифікованій Верховною Радою України 27 лютого 1991 р. – міститься гуманне положення щодо застосування до неповнолітнього міри запобіжного заходу. Відповідно до ст. 37 Конвенції «арешт, затримання чи тюремне ув'язнення дитини здійснюється згідно з законом та використовується лише як крайній захід і протягом якомога більш короткого відповідного періоду часу» [5, с. 51]. «Пекінські правила» зазначають, що з метою забезпечення більшої гнучкості та по можливості уникнення поміщення до виправних установ компетентний орган влади повинен мати при розгляді справ широкий комплекс заходів впливу. Поміщення неповнолітнього у будь-яку виховну установу завжди повинно бути крайнім заходом, який застосовується в продовж мінімального необхідного строку [5, с. 65–66].

Перевага запобіжних заходів, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства, є очевидна і полягає в тому, що вони носять не лише попереджувальний, а й виховний характер. Ефективність запобіжних заходів, непов'язаних з позбавленням волі, побудована на реалізації важливих психологічних властивостей людини: співчуття, довіри, сорому, відповідальності тощо.

Право на свободу й особисту недоторканість є одним з найбільш значущих прав людини. У ч. 2 ст. 29 Конституції України передбачено, що ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. Відповідно до цієї норми обрання щодо підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строків тримання під вартою на досудових

стадіях процесу віднесено кримінально-процесуальним законодавством винятково до компетенції суду.

Узагальнення практики застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строків тримання під вартою показало, що трапляються випадки неправильного застосування процесуального закону, який регулює судовий розгляд таких справ. За судовими рішеннями, що набрали та не набрали законної сили, тільки у 2008 р. обрано запобіжний захід у вигляді взяття під варту щодо 38440 осіб, продовжено строк тримання під вартою 11255 особам, скасовано запобіжний захід 87 особам і звільнено судом під заставу тільки 161 особу.

На практиці до неповнолітніх, в основному, застосовуються два запобіжні заходи - підписка про невиїзд та взяття під варту. З огляду на можливість запобігання злочинності, практика застосування лише двох запобіжних заходів є не зовсім правильна, оскільки вона недостатньо використовує виховні та профілактичні можливості інших запобіжних заходів, зокрема таких, як особиста порука та віддання неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи.

Відповідно до ст. 436 КПК України до неповнолітніх може застосовуватися спеціальний запобіжний захід у вигляді віддання неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи. Цей запобіжний захід має великий виховний вплив, оскільки, з одного боку, він дає неповнолітньому шанс усвідомити свою поведінку та з усією відповідальністю підійти до довіри, яка йому надана слідчим і особою, яка погодилася взяти його на поруки, а з іншого – у слідчого з'являється можливість прослідкувати за неповнолітнім, визначити ступінь вираженості його антисуспільної поведінки і проаналізувати можливості його виправлення. При застосуванні такого запобіжного заходу до неповнолітнього важливо щоб особа, якій віддається неповнолітній, користувалася у нього повагою і авторитетом, позитивно характеризувалася у побуті, проявляла турботу до неповнолітнього та могла б забезпечити контроль за його поведінкою.

Висновки. Розширення практики застосування запобіжних заходів, альтернативних взяттю під варту, дозволить розпочати перевиховання неповнолітнього вже зі стадії досудового розслідування.

Однією з умов дотримання прав і законних інтересів неповнолітнього є врахування всіх обставин справи і вимог законодавства. Так,

при застосуванні запобіжних заходів до неповнолітніх органи досудового слідства не виконують належним чином вимоги ст. 433 КПК України щодо обов'язку повного з'ясування обставин, що входять до предмету доказування по даній категорії кримінальних справ, а саме: вік неповнолітнього; стан здоров'я та загального розвитку; його характеристики (ставлення до навчання, праці, поведінка в побуті, тощо); умови життя і виховання; обставини, що негативно впливали на його виховання; вплив дорослих підмовників та інших осіб, які втягнули неповнолітнього у злочинну діяльність, а також його ставлення до вчиненого діяння. Чітке встановлення цих обставин допоможе правильно визначитися із застосуванням до неповнолітнього запобіжного заходу. Для правильного вирішення цього питання також необхідно враховувати обставини, які хоч і не охоплюються цілями кримінально-процесуального закону, але мають велике кримінологічне значення: мотивація злочинної поведінки; роль підлітка у скоєнні злочину; причини і умови скоєння злочину; умови життя і виховання неповнолітнього; розумовий розвиток і психічний стан підлітка; поведінка до і після вчинення злочину неповнолітнім; поведінка підлітка під час розслідування, тощо.

Враховання цих обставин дасть можливість правильно вирішувати питання про обрання до неповнолітнього альтернативного запобіжного заходу, не пов'язаного з позбавленням волі, оскільки розслідування та розгляд справ щодо неповнолітніх осіб повинно мати виховне запобіжне значення.

1. Див.: Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 30. – Ст. 426.
2. Благодир С.М. Закриття справ щодо неповнолітніх: вирішення проблеми / С.М. Благодир, З.Д. Смітєнко // Право України. – 1998. – № 2. – С. 44–45.; Омеляненко Г.М. Проблеми формування органів судової системи за новою Конституцією України / Г.М. Омеляненко // Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність. – К., 1997. – С. 222.
3. Омеляненко Г.М. Адаптація кримінально-процесуального законодавства України про судочинство у справах неповнолітніх до міжнародних мінімальних стандартів / Г.М. Омеляненко // Право України. – 2002. – № 5.
4. Мельникова Э.Б. Правосудие по делам несовершеннолетних: история и современность / Э.Б. Мельникова. – М., 2000.
5. Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій / упоряд. Т. Яблонської. – К.: Сфера, 1999. – 342 с.

Стаття надійшла 9 серпня 2010 р.